

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Средняя общеобразовательная школа №18 имени О.М-Д.Лопсан-Кендена г.Кызыла

«Рассмотрено»
Руководитель ШМО
Санаа Ч.С. / Санаа Ч.С./
протокол №1
от «29» августа 2024г

«Согласовано»
Заместитель директора по УВР
Томушка Ч.Э. / Томушка Ч.Э./
протокол №_____
от «__» августа 2024г

«Утверждено»
Директор школы
Ирбит А.Ю. / Ирбит А.Ю./
приказ № *188/2024*
от «29» августа 2024г

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

внеурочной деятельности

«Улусчу ужурлар»
9 «е» класс
на 2024-2025 учебный год

Руководитель: Куулар А.И.

г.Кызыл – 2024г.

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тывалар – Төп Азияның бурунгу улустарының бирээзи, Тываның үндезин чурттакчы чону. Олар байлак төөгүлүг, тускайлаң сайзыраңгай культуралыг, уран чүүлдүг. Тыва улустуң төөгүден өөредии, улусчу чаңчылдары болгаш ёзулалдары – оларның национал культуразынын, улусчу өөредииниң чарылбас кезээ болур. Школачы уруг-дарыгның национал бот-медерелин оттурарынга, мөзү-шынарын хевирлээринге, чоннуң төөгүзүн, чонувустуң улусчу өөредиин, ёзу- чаңчылдарын үнелеп билир кылдыр кижизидери чугула, ооң-биле кады ус-шеверлерниң чазаныр, даараныр, шуткулга дээн ышкаш чоннуң бурун мергезилдериниң үндезиннеринге школачыларны хандыкшыдып, күш-ажылга өөредири кончуг чугула. Тыва улустуң үнелиг өөредиин сагыш-сеткил, мөзү-шынар бүдүжүнүн өөредиглиг чүүлдерин этнограф, төөгү эртемнериниң доктору М.Б. Кенин- Лопсаңның «Тыва чоннуң бурунгу ужурлары» (1994) болгаш «Тыва чаңчыл» (2000) деп номнарынга «Өгбе өөредии» деп тускай курс программазын үндезилеп тургускан. Элээн хөй материалдарны Г.Н. Волков, К.Б. Салчак, А.С. Шаалы, Г.Д. Сундуй, С.У. Донгак, А.Хертек «Өгбе чагыы» (2017), Лхаван Церин «Чылдар демдээ болгаш «Кижиниң бүдүжү» (2017), «Чылдар төлгези» (2014), Г.Б. Санчаа «Кижилерниң хуу салымының дугайында чурагай допчулалы» (2009), В.К. Даржа «Тайны мировозрения номадов» (2007) номнарын ажыглаан.

«Өгбе өөредии» деп курстуң программазынын өөредиглиг айтырыглары хөй талалыг. Бо программаны чогаадыкчы ёзу-биле көрүп, ажыглаарын авторлар сүмелеп турар. Ыяап-ла бо программа- биле башкылаар деп санавайн турар, ажылдың чедер-четпес талалары шенелде үезинде илереп келир болганда, аңаа хамаарышкан боттуг арга-сумелерни авторлар манап турар.

Этнографтарның көрүжү-биле алырга, туружу быжыг этностуң эң-не ылгалдыг чүүлү – ооң серемчилелдиг болгаш бодун шүгүмчүлөп билир база күрүнезирек болуру. Серемчилелдиг болгаш бодун шүгүмчүлөп билир чон – дылын-даа, ужур-чаңчылдарын-даа, өгбелериниң үнелиг

өөредиин-даа, оон артык күрүнезин-даа чидирбес. Тыва ниитилелде, амгы үениң кижизидилгезинге хамаарыштыр чугаалаар болза, шаандакы бистиң ада-өгбелеривистиң үнелиг өөреди сагыттынмайн турар. Оң чылдагааны-биле Тывада эң-не багай чүүлдер бо-ла болгулаар. Өгбелеривистиң үнелиг

өөредиин, ужур-чаңчылдарын, чижелээрге: бичии уругларга, улуг кижилерге хамаарылганы, чымчак сеткилди, угаанныг, амыдыралчы болурун өөредиринге Азия чоннарының эки өөредиин деңнеп тургаш, өөредири чугула.

Программаның кол сорулгазы:

Ук төөгүден салгал дамчаан ада-өгбениң өөредиин, ыдыктыг сүзүктөрүн, мерген угаадыгларын, хоругларын болгаш тыва чоннуң чаңчылдарын, ёзулалдарын немелде өөредилгеге амгы кижизидилге кижиниң мөзү-шынарын хевирлээринче дээштиг байдалдарны тургузар.

№	Темазы	Шагы	План езугаар болур уези	Херек кырында болур уези
1	Этнос, этнография, этнопе- дагогика дугайында билиглер	1	08.09	
2	Сүзүүм болган тыва дылым	1	15.09	
3	Тыва киж. Арат чон. Азийчүрээ бурун Тывам.	1	22.09	
4	М.Б. Кенин-Лопсан – эртемден, этнограф	1	29.09	
5	Г.Н. Волков, К.Б. Салчак, Г.Д. Сундуй, А.С. Шаалы – тыва этнопедагогика эртемниниң шинчилекчилери	1	30.09	
6	Тываларның эвилең-ээлдек ёзу- чаңчылдары	1	06.10	
7	Тыва улустун ужурлары	1	13.10	
8	Национал бот-медерел ду- гайында билиг	1	20.10	
9	Мен – тыва мен	1	27.10	
10	Ада киж – төре баштаар, чурт камгалаар, өг-бүлениң кол ээзи	1	10.11	
11	Эртинелер дээдизи боор – мээң авам	1	17.11	
12	Тыва улустун хоруглары	1	24.11	
13	Тываларның эвилең-ээлдек ёзу- чаңчылдары	1	01.12	
14	Тыва улустун ужурлары	1	08.12	
15	Национал бот-медерел ду- гайында билиг	1	15.12	
16	Мен – тыва мен	1	22.12	
17	Ада киж – төре баштаар, чурт камгалаар, өг-бүлениң кол ээзи	1	12.01	
18	Эртинелер дээдизи боор – мээң авам	1	19.01.	
19	Тыва улустун хоруглары	1	26.01	
20	Кижиниң үш ыдык дөзү: дыл, чон, чурт	1	02.02	
21	Кижиниң сүлдези, кежи, хей- аьды. Тыва кижиниң бурун шагдан сүзүктери. Кижиниң үш	1	09.02	

	байы. Тыва кижиниң үш дою			
22	Кижиниң шокары. Адааргак сеткил. Мегечи болбас, улуургак болбас	1	16.02	
23	Кижиниң назы-хары. Назын дилээри	1	23.04	
24	Буянный, орлан-шоваа кижии. Энерел, биче сеткил	1	10.03	
25	Чолдуг холдуг, алдын холдуг	1	02.03	
26	Кежээ кижии, дузааргак кижии. Чалгаа кижии, харам кижии, элдергей кижии	1	09.03	
27	Бак сагыш башка халдаар.	1	16.04	
28	Дылың быжыгла, четпезин кыжырбас, нүгүлдеп болбас. Улуургак сеткил. Шугумчазаарда шыгаар, шуугаар бетинде боданыр. Кижии сет-килии хомудатпас	1	23.04	
29	Хилинчек. Човулаң	1	28.04	
30	Оорнуң оруу муңгаш	1	04.05	
31	Арага, таакпыже сундулавас	1	11.05	
32	Арага, таакпыже сундулавас	1	18.05	
33	Мөзү-бүдүш, эки-багай бү-дүштер	1	18.05	
34	Үш кара, бир ак нүгүл	1	25.05	

II. Этнопедагогика эртеминче киирилде					
1.	Этнос, этнография, этнопедагогика дугайында билиглер	1	1		Конспект, плакат. Этнос (чон)
2.	Сүзүүм болган тыва дылым	1	1		
III. Арат чон. Тыва киж					
1.	Тыва киж. Арат чон. Азий чүрээ бурун Тывам.	1	1		Экскурсия (Азия төву, музей)
2.	М.Б. Кенин-Лопсан – эртемден, этнограф	1		1	Ажылдарының дугайында дыңнадыг-презентация. Сагыш-сеткил төөгүнүң төөгүзү
3.	Г.Н. Волков, К.Б. Салчак, Г.Д. Сундуй, А.С. Шаалы – тыва этнопедагогика эртеминин шинчилекчилери	1	1		Эртемденнер дугайында презентацияң
IV. Өгбе өөредин өндүр					
1.	Тываларның эвилең-ээлдек ёзу-чаңчылдары	1	1		Конспект
2.	Тыва улустуң ужурлары	2	2		Конспект
3.	Национал бот-медерел дугайында билиг	1	1		Дыңнадыг-презентация, конспект (төөгү материалдарын ажыглаар)
4.	Мен – тыва мен	1	1		Презентация
5.	Ада киж – төре баштаар, чурт камгалаар, өг-бүлениң кол ээзи	1	1		Презентация
6.	Эртинелер дээдизи боор – мээң авам	1		1	Чурук, таблица
7.	Тыва улустуң хоруглары	2	2		Конспект-таблица
V. Тыва кижиниң 3 ыдык дөзү					
1.	Кижиниң үш ыдык дөзү: дыл, чон, чурт	1	1		Интерактивтиг плакат.
2.	Кижиниң сүлдези, кежии, хей-аьды. Тыва кижиниң бурун шагдан сүзүктери. Кижиниң үш байы. Тыва кижиниң үш дою	3	2	1	Интеллект-карта тургузар. Сүзүглелди сагып чору, сүлде-кежиин бедик болур

3.	Кижиниң шокары. Адааргак сеткил. Мегечи болбас, улуургак болбас	1	1		Конспект, чурук. Кижиниң шокары иштинде, чыланнын шокары даштында. Дашты чараш, ишти ирик
4.	Кижиниң назы-хары. Назын дилээри	2	1	1	Айтырыгларга хары
5.	Буянын, орлан-шоваа киж. Энерел, биче сеткил	1	1		Портрет тургузары
6.	Чолдуг холдуг, алдын холдуг	1	1		Портрет тургузары
7.	Кежээ киж, дузааргак киж. Чалгаа киж, харам киж, элдергей киж	2	1	1	Мультмедийлиг плакат. Холу шимчээр – хырын тодар. Чогун, барын үле-жип чор, чоннун, өөрүң көвей болур
VI. Эки-багай мөзү-бүдүш					
1.	Бак сагыш башка халдаар.	1	1		Чурук, беседа
2.	Дылың быжыгла, четпезин кыжырбас, нүгүлдеп болбас. Улуургак сеткил. Шугум чазаарда шыгаар, шуугаар бетинде боданыр. Киж сеткили хомудатпас	2	2		Кижиден киж артык, киштен киш кара
3.	Хилинчек. Човулаң	1	1		Амылыгны хинчектээрге, аар уржуу салгалга баар
4.	Оорнуң оруу мунгаш	1	1		Беседа
7.	Арага, таакпыже сундулаvas	1	1		Араганын кырынга чам үнер
8.	Мөзү-бүдүш, эки-багай бү-дүштер	2	2		Конспект
9.	Үш кара, бир ак нүгүл	1	1		Конспект
VII. Аас буяны, аас шаңы					
1.	Өпей ырылары, көгүдүглер	2	1	1	Презентация
2.	Тыва чоннуң аас чогаалы. Уран чугаа	2	1	1	Конспект
3.	Аас буяны, аас шаңы: йөрээлдер, чалбарыглар, чечен-мерген сөстөр, угаадыглар	1		1	Күзелин чедип алыр, дилээнин тып алыр

4.	Уран чугаа уткалыг. Эрбенниг сөстү чажыр, эки сөстү өргү	1	1		Дамчыыр чугаа далай чалгыы-ла
5.	Ыры болгаш сагыш-сеткил. Сыгыт-хөөмей – тыва чоннуң онзагай эргинези	2	1	1	Презентация
6.	Ойтулааштын чидиг дылы	1	1		Презентация
VIII. Куш уязынга ынак, тыва кижиге өггө ынак					
1.	Кидис өгнүң тургузуу	1	1		Конспект
2.	Өгнүң хевири, даштыкы, иштики тургузуу, каасталгазы, өгнү чурумчудуп салыры	2	1	1	Тыва өгнүң кезектерин айтып тургаш чурууру
3.	Өгнүң шывыы, дээвиирлери, адаккызы, өгнүң чады. Өгнүң иштики дерилгези-биле хол-башкан үе-шак санаашкыны	1	1		Конспект
4.	Тыва өгнүң иштики дерилгези, эт-севи, эдилелдери	1	1		Эдилелдерни откытка ышкаш хевирлеп кылып, чуруктуг тест.
5.	Ожук – өгнүң ыдыктыг өзээ	1	1		Өшкен дээш оторну баспас, өлген дээш адыг бажы артавас.
6.	Өг арыглаар ёзулалдар, чалбарыглар	1		1	Мөөрей – кичээл. Ажы-төлүм чаглаа, ачылыг өөм! Курай, курай, курай!
7.	Өгнүң хоруглары, ужурлары	2	1	1	Конспект
8.	Өг дугайында үлегер домактар. Тывызыктар, шүлүктөр, йөрээлдер	1		1	Чуруктарлыг презентация
IX. Дагылгалар					
1.	Дээрге, черге чалбарыглар, ёзулалдар	1		1	Практиктиг көргүзүг
2.	Черге, дагларга, арттарга кылып дагылгалар	1		1	Практиктиг көргүзүг
3.	Сугга, аржааннарда дагылгалар	1		1	Практиктиг көргүзүг
4.	Аржаан. Аржаанга чалбарыг	1		1	Практиктиг көргүзүг

5.	От чаяачы, от ээзи. Отка чалбарыглар, ёзулалдар	2	1	1	Практиктиг көргүзүг, үлегер домактар, угаадыглар
6.	Ак чем ыдыктыг: сүт – ыдык аа сүдү. Сүт-биле чажыг кылыр йөрөөл. Төрөөн малды саарда йөрөөл	1		1	Практиктиг көргүзүг, йөрөөл доктаадыр. Амылыгның тынын алыр, ачылыг ак сүдүм, өршээ!
7.	Камгалалдар кылыры болгаш ажыглаары	2	1	1	Практиктиг ажыл
X. Тыва сан чурагайы. Тыва чоннуң улусчу календары.					
1.	Тыва чоннуң календары	1		1	Көргүзүг, плакат
2.	Чылдар төлгези	1		1	Көргүзүг материал-биле тайылбыр.
3.	Меңги. Соодал. Чүгү. Кижиниң меңги-биле тудуш болган аажы-чаңы, бүдүжү. Чылдар демдээ болгаш кижиниң бү-дүжү	1	1		Конспект - таблица
XI. Төрөл чада төөгүлүг. Түңнел кичээлдер					
1.	Чогаадыкчы камгалал «Төрөл-бөлүктүң ук дөзү»	1		1	
2.	Чогаадыкчы камгалал: «Мээң төрөл-аймаам – мээң чор-гааралым»	1		1	
3.	Чогаадыкчы камгалал: «Өг-бүлөм визитказы»	1		1	
4.	Төрөл-аймаамның сүлдө-демдээ	1		1	
5.	Түңнел кичээл. Презентация : «Өгбелерим өндүр чагы»	1		1	Кармакка сугар бичии ном кылдыр көктээр

